

ВІДСУБСТАНТИВНІ ОКАЗІОНАЛЬНІ КОМПАРАТИВНІ МОРФОСТИЛЕМИ У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ

У статті аналізується виражальний потенціал маркованих ад'єктивних морфостилем у поетичному дискурсі II пол. XX ст., з'ясовуються вектори актуалізації когнітивно-прагматичних параметрів потенційних/оказіональних утворень. Як об'єкти рефлексій митців слова, ад'єктиви-експресеми стають релевантними фактами кодових репертуарів.

Ключові слова: лексико-граматична категорія, поетичне мовлення, прикметник.

The expressive potential of marked adjectival morphosystems in poetical discourse of the second part of the XX-th century is analysed in the article. Vectors of actualisation of cognitive-pragmatic parameters of potential/occasional formations are established. Words adjectives – expresseemes as objects of reflections of artists creators become relevant factors of code repertoire.

Key words: lexical-grammatical category, poetical speech, adjective.

Когнітивна та перцептивна діяльність людини, а особливо митця, завжди пов'язана з пошуком і використанням узуальних/потенційних/оказіональних виражальних можливостей мовних знаків. Про наявність цієї антропоцентричної скерованості творчої особистості свідчить зібраний та проаналізований нами ілюстративний матеріал.

Виучувані одиниці розглядаються у системі координат морфостилістики, яка вивчає процеси безперервного ускладнення існуючої системи поетичного мовлення як особливого типу художнього моделювання, динамічні процеси у структурі цього коду, певні марковані елементи морфологічного рівня, що характеризуються змістовою ускладненістю.

У процес okazіонального/ потенційного ступенювання у поетичному мовленні широко втягуються якісні прикметники неповної парадигми, відносно-якісні і відносні прикметники, займенникові і порядкові прикметники. Порівняйте: Одноповерхова Полтаво/ <...> Ти ж найкраща у світі/ Найяскравіша, найдзвінкіша/ Отож не здавайся бевзям/ І не звикай до ярма/ Ходить по Ворсклі навшпиньках/ Боса солодка тиша/ Ти ж бо Полтава з Полтав/ **Українськішої** нема (І. Драч).

Вростати в материк народу/ До **найскелястіших** порід. / І бути щедрим, як природа,/ І роботящим, наче світ (А. Глушак).

Грішниця я. Полюбила чужого. / Долі моєї пекуча жого!/ Буде гроза. Потім буде тиша! / Жінка **твоя**. Але я **твоїша**. / Деся ти живеш по дорозі в Святошино. / Душу мою без тебе спустошено. / Оце дожилася – з бурі та з клекоту, / Оце дожилася – до сліз, до лепету. / Всесвіт. Проблеми. Трагедій поденщина. / А я закохалась. Сказано – жєнщина (Л. Костєнко).

Йо', а поки здіймали собі молитовно/ очі до неба,/ нам підмінили попів/ і наслали нових монахів / (але, чуй, ці підміняні та насла-ні/ якісь ще веселіші від тих, що були – йо'!). / Йо', а поки ми хилилися/ ревно в поклоні,/ нам перемалювали Бога/ (але, чуй, цей перемальований /якийсь ніби ще схожіший / на нашого, **ще своїщий**: / то був просто **свій**, / а це – свій “в доску”: диви', / аж немов підморгує) (М. Стрельбицький).

Ви помічали? Що вродливіша сніжинка,/ то важча, незалежніша од вітру поглядів,/ то швидше падає на денце очей,/ ніби в її червоній серединці замережена ще одна, глибша, **первіша**, /пізнана тільки на дотик/ душа (В. Затулівітер).

Снишся тяжко: / сам собі собою. / Що вдієш, коли сни тобі такі: /їдеш на хлібині / з бою, може, з болю, / а в торбі за плечима скаче кінь. /<... > Пишуть, пишуть / пишуть автоскати, / що ти ось їхав, мов насправді жив / у **найдвадцятішєм із двадцятих**, / **найдвадцятущому** з усіх віків... (В. Затулівітер).

Дія семантико-граматичної категорії співвідносної інтенсивності ознаки поширюється у поетичному мовленні й на іменники – за умови наявності у їх семантичній структурі оцінних сем чи сем, які сприймаються адресантом як оцінні.

В ясновельможному тумані, / Де під березою бугор, / При всій-усій своїй осанні / Коронувався мухомор. / І стала глибша і світліша / Качачо-гусяча ріка. / **Ожина** стала ще **ожіша**, / Горіх, так той свого горішша / Вже натрусив — земля в дірках! (М. Вінграновський).

Дериват **ожіша** – відсубстантивний компаратив; як оказіональний носій лексико-граматичної категорії співвідносної інтенсивності ознаки отримує контекстуальне значення – “насиченіша за кольором і смаковими властивостями”. Привертає увагу також

те, що узуальна прикметникова лексема **ожинний** – відносний прикметник без зафіксованого в словнику відносно-якісного ЛСВ – залучається й до потенційного словотворення. Від неї утворюється неолексема-адвербіатив **ожинно**:

Він (камертон. – Л. С.) / Видзвонює гірко, **ожинно**, / Дихає лугом і полем, / Він мене збурює, спружинює, / Виповнює полум'ям голову (С. Реп'ях).

А хочете – звідси привезу дружину. / Симпатичну, із кісками десятьма. / Щоки – рум'яно, / Очі – **ожинно**, / У нас на Україні таких нема (М. Карпенко).

У контексті марковані адвербіативи актуалізують різні потенційні семи з опорою на асоціативний фон і особливості сприйняття автора. У словниках ад'єктивна лексема **ожинний** визначається як така, що дорівнює за значенням лексемі **ожинний**. А стосовно цієї лексеми вказується, що це прикметник до **ожина**, тобто вона не має узуального зареєстрованого зметафоризованого ЛСВ, який є, наприклад, у ад'єктива **калиновий**, у якого зафіксовано два ЛСВ – 1. Прикм. до калина. // Зроблений з гілки калини. // Який добувається з калинових ягід. // Приготовлений з ягід калини. 2. Червоний, кольору калинового соку або калинної ягоди. А саме семантикопозначення актуалізується й у відсубстантивному компаративі **ожіша**, і в адвербіативі **ожинно** (другий приклад). Така можливість обумовлюється другою семемою субстанціальної лексеми **ожина** – 2. Ягода цієї рослини чорно-синього кольору. До речі, лексема **ожина** не тільки сама зазнає оказіонального ступенювання, а й може ставати об'єктом порівняння як носій еталонної ознаки, виступаючи в залежній керованій позиції при компаративі-кольороназві:

На придолинку, в саду, я побачив сонце. / В одежі, **синіший від стиглої ожини**, / Сонце спочивало на білому камені, / Серед заростків ласкавої сон-трави (В. Свідзінський).

Ступенювання у поетичному мовленні можуть зазнавати як іменники на позначення неістот, так й іменники на позначення істот; у процесі трансформації можуть виникати різні явища на морфемному шві – усічення / нарощення основи мотиватора.

Пришла війна нехолодна, / скипіла смолою, / лише смола – була смола, / **смолішою** стала. / З'їли дітки те кружало, / і смола, й **смо-**

лішу, / а що ж далі – помирати / чи мо' ручок не складати, / війну відбивати (Л. Кульбак).

Несподівана гіперболізація “субстанціальності” – яскравий художній прийом, який накладається на інший художній прийом народнопісенного походження – плеонастичне сполучення суб'єкта (іменника) і предиката (складеного присудка, іменна частина якого виражена однокореневим прикметником). Таке поєднання і без оказіонального ступенювання привертає увагу реципієнтів:

Не хочу я в рай, і не заздрю я Крезові. / Заб'юся в глухий оцей кут. / Тут **сосни соснові, берези березові, / і люди людяні** тут (Л. Костенко).

... вчорашній день на сьогодні рани / цілющу частку ясності пролле. /<... > І натяки ганчірними ляльками під'юджують істоту на демарш. / Куди – назад?.. у забобонний морок?.. / Овва! Я звідтам на одній нозі... / Щораз твердіша мого серця мова, / Скупіший жест і **рентгеніший** зір (Б. Нечерда).

На відміну від суто логічної дефініції лексеми **рентген** в одинадцятитомному “Словнику української мови”, у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” за редакцією В. Т. Бусла визначено, що дана лексема може вживатися образно, тобто у порівняннях або фразеологічних одиницях. Утворення відсубстантивного компаратива **рентген** – **рентгеніший** являє собою згорнуте порівняння зору з рентгеном – зір як рентген і навіть “**рентгеніший, ніж рентген**”, що уможливорює носію такої властивості наскрізне бачення того, чого не побачити звичайним оком.

У вірші Володимира Затуливітра, який наведемо цілком, наявні розсипи оказіональних компаративів, решта з них – **доціший, травніший і ластів'їші** відсубстантивної мотивації, один – **денніший** – це компаративна форма відносного прикметника:

Болиш – немов тобі від мого болю / життя солодше, і **денніший** день, / і дощ **доціший, і травніший** травень, / і **ластів'їші** в гніздах ластівки... / З душі б геть вирвав – що вміщу натомість? / Лишив би – душу замінити чим? (В Затуливітер).

Широко представлене означене морфолого-стилістичне явище, пов'язане з аксіологічною переорієнтацією у процесі суб'єктивації семантики, й у поетичному мовленні діаспори, наприклад, у поетеси Мілі Лучак (Польща):

Мамо!!!/ Я прийшла до Вас в гості/ Сама на цвинтарі між гробами/ Як руда білка/ Що горіхів шука/ Чому не накрили Ви стола/ Вишитим обрусом/ Було б **райдугіше**.

– Не знаєш людино живої любові/ Що краща красот усіх Землі/ Що сильніша води водоспадів і торнад/ І скал **найскаліших** сили/ Вона у душі сонцем світить/ Вона небо власне з зірками...

Зустрічаються такі невідад'єктивні компаративи й у російському поетичному мовленні, наприклад, у А. Вознесенського – інвективно конотоване **дерьмее**: Глядишь в сейчас – оно / давнее, чем давно, / величественно, но/ **дерьмее**, чем дерьмо. Порівняйте також: Москва! Исчадия азарта! Арбат **монмартрее** Монмартра! (Е. Бунимович).

Введення грамеми співвідносної інтенсивності ознаки до структур іменникових лексем на позначення істот і утворення таким шляхом маркованих компаративних форм притаманне ідіомовленню Ліни Костенко:

А він мене (Б. Хмельницького. – Л. С.) списом припер до намету / та так суверделить мені у груди, щоб татари бачили, що він **татаріший!**

Він – це син полонянки-українки і татарина – “... татарчук. Насіння чорної забави”.

Там купка, там. Вже ціле гнойовище. /1 Наливайка ж видали свої. / Такі орли, один **орліший** іншого. / Лицарство, честь! / А дійдеться до діла – /Рятує шкуру, видає своїх.

Привертає увагу і морфостилема **содомітніший** із ідіолекту Бориса Нечерди. Ад'єктив ***содомітний** не зареєстрований словниками, і тому виникають такі припущення: перше, переконливіше, – що до ступенювання залучено іменник **содоміт**, – а, ч. Розпусник – злочинець (*розпустник — саме таке написання знаходимо у тлумачному словнику під редакцією В. Т. Бусла (2002 р.)), а на морфемному шві виникає інтерфікс -н-, або “суфіксальна зв'язка з конструктивною, суто структурною функцією” [2: 7]; друге, менш переконливе, – що автор спершу утворив потенційний відносний прикметник, а потім увів грамему компаратива: Люба! / то всього лиш інстинкт не мерзти / біля кострищ **содомітніших** ужитків. /То – двобої до крові (жаль, не до смерті) / чоловіка та жінки (Б. Нечерда).

Взагалі відсубстантивні компаративи, утворені від іменників на позначення істот, просякнуті переважно пейоративною конотацією, чого не можна сказати про морфостилеми-компаративи від іменників на позначення неістот. У нашій картотеці знайдено тільки один приклад меліоративно конотованого суперлатива від іменника-антропоніма. Цей дериват знайдено в епістолярії Василя Симоненка. Звертаючись у листі до поета М. Сома, він пише: “О **найсомніший** із Сомів”. Цей відсубстантивний суперлатив передає значення – “найкращий, найталановитіший, найулюбленіший”.

Певні прізвища митців як мовно-естетичні знаки української національної культури стають об’єктами рефлексії не тільки на морфолого-словотвірному рівні. Цікавими, але небеззаперечними є міркування В. Стуса щодо впливу структурних особливостей прізвищ і їх носіїв на український соціокультурний простір. У контексті цих міркувань ми двічі зустрічаємо прізвище Миколи Сома як підтвердження конотованих у маркований відсубстантивний суперлатив **найсомніший** позитивних характеристик.

До речі, в нього (у Ю. Щербака. – Л. С.) є заперечення проти прізвищ “вторинних”, як от “енко”, -ук, -юк. Я сам якось міркував, що найродючіші (для соціуму) у нас прізвища первинні — Бажан, Драч, **Сом** (виділення наше. – Л. С.), Скаба. А Соменко чи Скаб’юк – мало дали нашій ноосфері (якось ніби гріх уживати це слово до нашого неба!). Скажімо, письменники Шевченко, Костенко, Довженко, Винниченко – багато ще “енків” назвеш? А їх же у нас – хоч греблю гати. Так само й -уки, -юки. Усе це торф безіменний (у Пастернака: “И люди скажут, как про торф: горит такого-то эпоха”. Цікаво, якого-то? Бо що, як і епоха безіменна, як і епоха-не-епоха?). Найплідніші були в нас “польські” (панські!) прізвища: Хмельницький, Коцюбинський, Грушевський. І – первинні (Драч, Скаба, **Сом** (виділено нами. – Л. С.)). Ось, скажімо, Павличко. Прізвище вторинне. Тому й, поїхавши до Парижу, побачив там лише фіскала і повію, а Ейфелева вежа видалась йому копицею гуцульського сіна, яке він мервував колись із Гапкою. Ось і вже – весь павличківський Париженко (В. Стус).

Знаковість особистості М. Сома у контексті української культури виявляє себе й у численних дружніх епіграмах і пародіях В. Симоненка на нього. Наведемо для прикладу одну з них:

Усе на світі бути може / І в Сома буде немовля, / Очима буде на Миколу схоже, / А іншим всім – на Симоненка Василя (В. Симоненко).

При зустрічі з такими лексемами-новаціями, як **ожіший, дощіший, травніший, орліший, найсомніший**, виникають питання: “Звідки взялися такі форми? Чи пов’язані вони якимось з мовною системою? Чи це суто позасистемні явища – алогічні та безпідставні? Може, це штучно зроблена мовна каліч? Чи зустрічаються такі утворення виключно у поетичному (ширше – художньому) мовленні, чи вони представлені й в інших структурно-функціональних стилях?”

Відповідь почнемо з прагматичної точки зору, з точки зору реакції реципієнтів на функціонування означених морфостилем у структурі твору. Реакція респондентів на появу таких маркованих утворень завжди емоційно забарвлена. Вони чітко визначають такі одиниці, можуть експлікувати передавані лексемою-новацією когнітивне і конотативне значення, реєструють здатність таких компаративів/суперлятивів передавати таким планом вираження значно збільшений об’єм інформації і т. ін., тобто реакція мовців на ці морфостилеми виявляє, з одного боку, несподіваність таких утворень, з іншого – відповідність їх сенсу твору, ідейному задуму.

З наукової точки зору вичерпне пояснення таким фактам — фактам ступенювання субстанціальних лексем з переводом їх до категорії прикметників – знаходимо у мовознавця О. О. Потебні. Чим глибше діахронічне вивчення походження прикметника і становлення його як самостійної частини мови, тим меншою виявляється різниця між іменником і прикметником, тобто у діахронії іменник був здатен передавати певні ознаки, якості, властивості. На думку О. О. Потебні, відмінність між цими частинами мови зменшується, а атрибутивність іменника збільшується у напрямі до минулого, тобто іменник був “якіснішим, ніж тепер” [5: 37].

Прикметник – це продукт подальшого розвитку мови, що утворився з іменника. Тільки згодом слова з атрибутивним значенням виокремились із іменників, отримали у порівнянні з іменниками більш абстрактне значення, сформувалися їх семантичні та формально-граматичні диференційні ознаки [5: 60].

Можливо, у таких сучасних маркованих утвореннях реалізується той колишній високий ступінь атрибутивності іменника, який відчують сучасні митці слова і використовують його як джерело увиразнення поетичного мовлення. Можливо, це мовна гра з метою експресивізації повідомлюваного.

Щодо поширення таких морфостилем у інших структурно-функціональних стилях української літературної мови щось конкретне стверджувати важко, оскільки нами не знайдено робіт, в яких би висвітлювалось це питання. Але у близькоспорідненій російській мові такі дослідження проводились, фактичний матеріал зібрано і проаналізовано. Лексеми-інновації (невідад'єктивні компаративи) зафіксовані у розмовному мовленні і публіцистичному стилі. У розмовному мовленні функціонування таких одиниць досліджувала О. А. Земська, а наявність цих форм у публіцистичному стилі зафіксував В. П. Ковальов.

Такі морфостилеми-новації, за спостереженнями О. А. Земської, зрідка утворюються від іменників і навіть від прислівників у таких випадках, коли іменник вживається у порівняльній конструкції й утримує у своїй семантиці елемент, який може змінюватися за шкалою, що демонструє зміну значення одного із семантичних компонентів. Вона кваліфікує такі утворення як факти морфологічної гри у побутовому мовленні інтелігенції. Так, конструкції з іменниками типу **угол, центр**, вживаючись як показники місця, можуть позначати положення ближче або далі **от угла, центра (пор. в самом углу, недалеко от центра, в самом центре)**, наприклад: (йдеться про розташування робочого стола у кімнаті): Ты действительно в самом углу / уже нельзя **углие**//; Мы живем уж куда **центрие** //. Мы думаем там еще **бревние** есть бревно//: В. А кино разве жизнь? А. Неизвестно что **жизние** //; (жартома) Вопрос гуляния стоит у нас ребром // И чем дальше, / тем **ребрие** // А. Он довольно юный // Б. Ну чем сопливее / тем **дурие** // Я был еще **натошбчнее** чем всегда // (от натошак) [6: 106].

“Активізація форм вищого ступеня, – на думку О. А. Земської, – сприяє автоматизму у побудові діалогу. Якщо мовець використовує будь-яку одиницю, що позначає ознаку, здатну змінюватись, то співбесідник легко утворює від неї – при потребі – форму вищого ступеня”: А. Так она ведьма? Т. А эта еще **ведьмие** [6: 106].

Морфостилеми – інновації у публіцистичному мовленні й у мові художньої прози, їх наявність і функціональне навантаження привернули увагу В. П. Ковальова [3; 4]. Він також наводить приклади творення ступеньованих словоформ від іменників: “Место службы – в центре. Москва, чего уж **центрийе!**” (М. Кольцов). Порівняйте також найвищий ступінь від слова “**мерзавец**”: некоторые писали оды **мерзавнейшим из мерзавнейших** (Лесков) [3: 106].

Зустрічаються такі марковані компаративні відсубстантивні утворення й у художньому мовленні Остапа Вишні: “Баба Палажка, по-моєму, значно **професоріша** від самого професора”.

Кожне з наведених нами маркованих вербальних експонентів імпліцитних сенсів доречно, гармонійно вплетене у тканину твору, інтенційно обумовлене. При інтерпретації їх реципієнтами пріоритетності набувають когнітивно-аксіологічні параметри цих маркерів поетичного мовлення. Самі митці так визначають і обстоюють важливість місця кожного слова у художньому творі:

Не викидайте слова з пісні –/ Воно в рядку одвіку стало. / Опам’ятаєтесь, та пізно:/ Було, і зникло. І пропало. / Здавалось, шкода невелика:/ Замінімо і не помітим. / І вже не пісня, а каліка,/ Мов птиця, що з крилом підбитим. / А слово світляком летючим/ Блищить і в руки не дається. / А слово блискавкою з тучі/ Гримить, і сердиться, й сміється. / Ви думали: слова – полова. / Ви думали: а ми старанно. / Не викидайте з пісні слова –/ Залишиться болюча рана [Г. Гордасевич].

1. *Великий тлумачний словник сучасної української мови*/ Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., 2002.

2. *Карпіловська Є. А.* Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: Будова та реалізація: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 2000.

3. *Ковалев В. П.* Выразительные средства художественной речи. – К., 1985.

4. *Ковалев В. П.* Языковые выразительные средства русской художественной прозы. – К., 1981.

5. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М., 1968. – Т. 3.

6. *Русская разговорная речь.* Фонетика. Морфология. Лексика. Жест/ Отв. ред. Е. А. Земская. – М., 1983.